

Bolgár Dániel

Az erőmérési táblák: keletkezéstörténet, forráskritika, leírás

A Puhány zsidók vagy részrehajló tornatanárok?

A zsidó testi kudarc a századfordulós Magyarországon

című tanulmány függeléke

Ha arra vállalkozunk, hogy megértsük, mi termelte a zsidó testi, közelebbről tornaórai kudarcot a századforduló magyarországi középiskoláiban, vajon a zsidók gyengébb teljesítménye vagy a tanár elfogult osztályzása, akkor olyan forrást kell találnunk, amely a tanulók testnevelésórai teljesítményéről anélkül ad felvilágosítást, hogy a tanár önkénye azt befolyásolhatná. Egy eddig, tudomásom szerint, a történettudomány által még fel nem fedezett forrás, az iskolai értesítők egy részében fellelhető, személyre lebontott adatokat közlő, úgynevezett erőmérési táblázatok – amelyeket néha erőfelvételi vagy erő- és ügyességmérési tábláknak, tornastatisztikai felvételeknek neveztek – alkalmasnak ígérkeznek erre. Céлом itt az, hogy körvonalazzam az erőmérési táblák keletkezéstörténetét, feltárjam és leírjam a ránk maradt táblázatokot, valamint forráskritikájukat adjam, azaz megítéljem, felelnek-e a kérdésünkre.

Az erőmérések módszerét¹ a korabeliek a sportképességek „németek eljárása szerinti” tesztelésének tartották,² de divatozott az Egyesült Államokban is.³ A metódus a felnőttek tornájából került át az iskolákba,⁴ ahol a felmérést a tornatanárok végezték,⁵ terv szerint két tanóra alatt.⁶ Az erőmérési táblák részletessége változó,⁷ de vannak állandó elemeik. Ezt egyrészt magyarázhatja, hogy kapható volt előnyomatott formula a tesztekhez, úgynevezett erőmérési statisztikai könyv.⁸ A tornatanárok számára készült *Torna-napló* című kiadványban

¹ A módszer legteljesebb leírása: N. N. 1884a, 1884b.

² N. N. 1884b: 4; A növendékek testi fejlődésének... 1884: 6; A tanulók erőmérése 1910: 34.

³ Van Dalen–Bennett 1971: 425–427, 468–469.

⁴ Lásd például N. N. 1884b: 3.

⁵ A tornatanárhoz egy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban tartott értekezlet döntése szerint csatlakozott az iskolaorvos is (Juba 1901: 615), nyilván az antropometrikus adatok felvételénél.

⁶ Porzolt 1887: 9–10.

⁷ Szélsőséges példaként említem, hogy a nagybányai gimnáziumban 34 adatot közöltek minden egyes tanulóról (Medreczky 1895: 2).

⁸ Martinyi 1903: 70.

is voltak rovatok a diákok erőmérési eredményeinek feljegyzésére.⁹ Másrészt az egyik tornatanító azért nem tért ki erőmérésekről szóló cikkében részletesen az erő meghatározásának mikéntjére, mert „tudja ezt minden szaktanár”.¹⁰ Márpedig a szaktanárokat – gyakorlatilag¹¹ – egy helyen, a Nemzeti Torna Egylet (NTE) tanfolyamán képezték, vagyis ott sajátíttathatták el az eljárás alapelemeit a jövő tornatanítóival. Annyi tudható, hogy a tanfolyamon 1891-től a módszertant oktató Szemző Lajos előadásain tárgyalta a témát, és tankönyvében mintát is közölt az erőmérési táblához.¹²

Kutatásom eredménye szerint az 1886/87. tanévben született meg az első publikált középiskolai erőmérés a Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katolikus Gimnáziumban, a labdarúgást Magyarországon ugyan a játék lényegének teljes félreértésével, de elsők között honosító¹³ Szaffka Manó tollából. 1911-ben egy cikk a szokványos erőmérési statisztikát már régi idők maradványának nevezte.¹⁴ Az erőmérések közlésének szokása – talán az első világháborús papírhiánnyal összefüggésben – az 1915/16. tanévben, egy a székesfehérvári cisztercieknél készült kimutatás¹⁵ megjelenésével halt el. A bonyhádi gimnázium tornatanára 1925-ben még elvégezte a felmérést, de már csak osztályonkénti összesítést hozott nyilvánosságra.¹⁶

Vajon mi célból végezték és publikálták a felméréseket három évtizeden át? Ugyan volt olyan tornatanár, aki számára rejtély volt, mire is jók az erőmérések,¹⁷ két funkciójuk azért mindenképp azonosítható. Az egyik a csapattornázás szokásához kötődik. Ezt a középiskolákról szóló 1883. évi XXX. törvénycikkhez tartozó reáliskolai és gimnáziumi tanterv is rögzítette, amikor az alsó négy középiskolai évfolyamnak osztály-, a felső négynek viszont csapattornázást írt elő.¹⁸ Vagyis amíg kiscsapatban minden diák ugyanazt a gyakorlatot végezte, a nagycsapatban az osztályokat kisebb, 10–12 fős, képességeket tekintve homogén, előtornász által vezetett csoportokra kellett felbontani „erő és ügyesség alapján”. A csoportbontáshoz szükséges rangsort a diákok sportképességeiről a tanárok erőméréssel állították elő, ez alapján kerültek a diákok a kezdő, haladó vagy kép-

⁹ Torna-napló 1895: 157.

¹⁰ Dobóczy 1894: 158–159.

¹¹ Az Állami Elemi és Polgári Iskolai Tanítóképző-intézet torna szakcsoportjának képzését is elismerték, de ezt csak nagyon kevesen végezték el a gimnáziumok és reáliskolák tornatanítói közül (Kemény–Kovács 1899: 63).

¹² Szemző 1904: 47–50.

¹³ Egy visszaemlékezés szerint úgy tolmácsolta a diákok számára az új sportág szabályait, hogy csakis a kapus érhet lábbal a labdához (Így szorította ki a futball... 1944: 5). Lásd még Szegedi 2016: 26–27.

¹⁴ K. 1911: 268.

¹⁵ Mátrai 1916: 76–80.

¹⁶ Faik 1926: 19.

¹⁷ Horvay 1902: 344–346.

¹⁸ VKM 15446. számú rendelete (A reáliskolák tanterve... 1884: 904–905). A testgyakorlás oktatására a gimnáziumokban is ez a tanterv vonatkozott (Porzsolt 1886: 75).

zett tornászok közé.¹⁹ A másik ismert funkciója az volt az erőfelvételeknek, hogy megalapozzák az tornaosztályzatot. Amint a jászberényi tornatanár írja, „ezen adatok támpontot nyújtanak az érdemjegyek megállapításánál is”.²⁰ A fővárosi II. kerületi főreáliskola tanára úgy fogalmazott, hogy „a felvett pontok után érdemelt osztályzat szolgál alapul év elején és év közepén a csapatbeosztáshoz, év közepén és év végén pedig a végleges osztályzathoz”.²¹ És a tornatanárképző tanfolyamon is azt tanították, hogy „az erő- és ügyességmérés is megadja az osztályzat fokát”.²²

A táblák rendszerint a következő rovatokat tartalmazzák év eleji és év végi felmérés alapján: a tanuló életkora, testmagassága, testtömege, mellkasa körfogata be-, illetve kilégzéskor, bicepsz kerülete megfeszített és kinyújtott állapotban, valamint – és számunkra ezek a legfontosabb információk – a felmérés során kifulladásig végrehajtott húzódzkodások, tolóadások és sarkazások száma. A jászberényi gimnázium testnevelőjének előadásában ezek a gyakorlatok a következőket takarják: „[...] a sarkazást minden tanuló a földről való felugrással és mindkét sarok csapatásával végzi [...]. A húzódást (karhajlítást) a felső osztályú tanulók a nyújtón mellső oldalfüggésből hajlított oldalfüggésbe, – a tolóadást, (karnyújtást) pedig a korláton mellső hajlított haránt támaszból mellső haránt-támaszba végzik.”²³

Az erőmérési táblázatok legvégül azt közölték, hány úgynevezett erőpontot ért el a tanuló. Ez az érték a gyakorlatok nehézsége szerint súlyozva összesítette a húzódzkodások, tolóadások és sarkazások számát. Az erőpontok számítása úgy történt, hogy először is a húzódzkodások és tolóadások számát összegezték. Majd ezt megszorozták kettővel. Végül hozzáadták ehhez a sarkazások számát. Ám ha a sarkazások száma meghaladta a húzódzkodások és tolóadások összegének kétszeresét, akkor a többletet figyelmen kívül hagyták.²⁴ Ahogy az egykorú szöveg magyarázza: sarkazásból „csak annyit vegyünk, amennyit a függésben és támaszban nyert erőpontok összege ad”.²⁵ Vagyis az erőpontok száma az egyes tanulók sportképességét fejezi ki a korabeli testnevelés-tudomány szemüvegén keresztül úgy, hogy az érték alakulására a tanár önkényének befolyása nem volt, így a zsidó testre vonatkozó vélekedései sem tudtak hatást kifejteni rá.

Az erőpontérték a gimnazisták tornaórai teljesítményéről végre pártatlanul tudósít. De vajon pontosan is? Először is, az erőpontérték – mint a neve is mutatja – nem a sportteljesítmény teljességét kívánta felmérni, hanem csak az

¹⁹ Például A növendékek testi fejlődésének... 1884: 6; Nagy 1889: 42; Boros 1893: 70; Kemény-Kovács 1899: 114; A tanulók erőmérése 1910: 34; Szemző 1904: 47–48.

²⁰ Szombathy 1911: függelék.

²¹ Szekeres 1907: 125.

²² Szemző 1904: 25.

²³ Szombathy 1911: függelék. Egy másik tanár a sarkazást talán egyértelműbben írja le: „a tornázó zárt térdekkel és sarkakkal folyamatosan szökdel, úgy, hogy sarkaival alfélet megérinti” (Himpfner 1893: 107).

²⁴ Szombathy 1911: függelék.

²⁵ Dobóczky 1894: 158–159.

erőállapotot. Azt, amit ügyességnek hívhatnánk, és aminek alakulása persze nem független az erőnlétől, nem. Ez a körülmény akkor vezethetne hipotézisem – miszerint a zsidó kudarcot a tornaórán nem(csak) teljesítménykülönbség, hanem tanári elfogultság (is) okozta – téves elfogadásához, ha a zsidók koordinációs képességek dolgában, azaz ügyességben sokkal rosszabbul álltak volna a keresztényekhez képest, mint kondícióban. Egyfelől azonban azzal kell főznünk, amink van, az erőpontoknál jobb mutató a tornaórai teljesítményről nem áll rendelkezésünkre. Az erőmérést végző tornatanárok egy része ugyan – a tantervi utasításnak megfelelően – törekedett meghatározni a tanulók ügyességét is, és publikálta is az eredményt az erőmérési táblákban, ám ezek nem nyújtanak segítséget a vizsgálatunkhoz. Két ügyességmérési módszert sikerült ugyanis azonosítanom a tanári leírások alapján. Az egyik az volt, hogy a tanár egyszerűen leosztályozta a diákok ügyességét.²⁶ Ez az ügyességi osztályzat márpedig épp olyan kiszolgáltatott a tanár elfogultságának, mint az év végi tornaosztályzat. A másik ennél bonyolultabb: az erőmérés alapján képződött rangsort háromfős, ilyenformán körülbelül azonos erőállapotú csoportokra osztotta a tornatanár, majd az egy csoportba kerülők egymással megmérkőztek rúdászásban. Aki ahányadiknak felért a rúd tetejére ezekben a háromfős versenyekben, annyi ügyességi pontot kapott.²⁷ Látható, az így kialakuló ügyességi pontszámoknak nincs sok köze ahhoz, amit ügyességen érteni szoktunk, ráadásul nem is célja, hogy az osztályon belüli ügyességi rangsort fejezze ki, hanem csak a hasonló erejűeket állítja a dobogó különböző fokaira. Másfelől azért megengedhető, hogy az erőpontok számát a testi teljesítmény egészének mutatójaként kezeljük, mert nincs olyan tudásunk, sem sztereotípiák a fejünkben, ami szerint a zsidó test ügyessége más szintű lett volna, mint ereje. A sztereotíp zsidó épp olyan csetlő-botló, mint amilyen puhány.

Másodszor, felmerülhet, hogy ha a diákok a felmérés része vagy egésze során maguknak számlálták az elvégzett gyakorlatokat,²⁸ hajlamosak lehetnek csalni, a ténylegesen elértnél több erőpontot bediktálni. Ez nagyon is hihető, csak hogy vizsgálatunk célja nem annak kiderítése, milyen erőállapotban voltak a középiskolások a századfordulón. Minket csupán az érdekel, mekkora volt az eltérés a zsidók és keresztények teljesítménye között átlagosan. Márpedig ezt csak akkor befolyásolnák a csalások, ha a zsidók nagyobb gazemberek lettek volna a keresztényeknél, vagy fordítva. De erről nincs tudásunk.²⁹

²⁶ Csics 1909: 97; Csics 1910: 96; Matavovszky 1898: 39; Szemző 1904: 49.

²⁷ Katona 1902: 50.

²⁸ Ezt javasolja B. 1906: 98.

²⁹ Ha a felmérés során a tanár számolta a gyakorlatokat, vagy a diákok egymásnak, akkor az ítélezői önkény és vele a zsidó test alsóbbrendűségének mítosza mégis szert tehetett némi befolyásra az erőméréseken: amikor kérdéses érvényességű gyakorlatokról kellett eldönteni, hogy még szabályosak-e, engedékenyebb lehetett a számláló a keresztények, hajlíthatatlanabb a zsidók esetében. Nincs azonban okunk aggódni amiatt, hogy ez a pontatlanság hipotézisem téves elfogadásához vezet. Ha ugyanis a zsidóknak az erőmérésen is el kellett szenvedniük valamelyes leértékelést, és ennek ellenére is igazolódik az a várakozásunk, hogy a zsidók nem szereztek

Harmadszor, gyanút kelthet az erőmérési táblázatok gazdag antropometriai anyaga. Az erőméréseken ugyanis a tanulók testméreteit is felvették. Ez a testmércskelési hajlandóság azért érdekes, mert a századforduló környékén az antropometriai eredményeket feldolgozó tudományban, a fizikai antropológiában a faj fogalma alapvető elemzési kategóriának számított, és gyakori volt a törekvés a fajok rangsorolására, vagyis burjánzott a tudományos rasszizmus.³⁰ Nem lehetséges, hogy ilyen érdeklődés volt az erőfelvételek hátterében is? Nem lehetséges, hogy a tornatanárok közül éppen azok ragadtak mérőszalagot és publikáltak nagy fáradtsággal erőmérési táblát, akik a rasszista gondolkodás leglelkesebb művelői voltak, és akik ezért a leggondosabban nevelgették magukban a „gyenge zsidó” imázsát is? Ha így lett volna, az egész kutatásunkat érvénytelenítené, hiszen ebben az esetben csak azokban az iskolákban tudnánk megfejteti, mi termelte a zsidó tornaórai kudarcot, ahol a tornatanár világlátásában döntő szerepet játszottak azok a nézetek, amelyek a tornaórai osztályzását elfogulttá tették a zsidók kárára. Akkor, hogy úgy mondjam, csakis a kimondottan zsidófaló testnevelők osztályzási praxisát boncolgatnánk.

Erre azonban nem utal semmi jel, a tornatanárok nem kísérleteztek táblázataik adatainak faji analízisével. A helyzet ugyanis az, hogy azoknak semmiféle elemzésével nem próbálkoztak. Csak publikálták számaikat, de még csak nem is írták a gyerekek neve mögé a felekezetüket vagy más társadalmi azonosítójukat. A korszakból mindössze két, tornatanár által készített szakmunkára sikerült bukkanom Magyarországról, amely a középiskolás tanulóiifúság fizikai antropológiai elemzésére vállalkozott. A nagyváradi szerzőnek 1913-ban esze ágában sem volt külön kezelnie a zsidókat a nem azoktól. Semmi érzékenységet nem mutatott a diákságot megosztó, efféle törésvonalak iránt.³¹ A győri főreal tornatanára viszont 1912-ben megadta a legmagasabb és legalacsonyabb, illetve legkönnyebb és legnehezebb tanulók felekezetét osztályonként, és a zsidót fajnak tekintette.³² Ám ahogy a nagyváradi tornatanár, úgy ő sem végzett erőmérést. Mindenképp túlzás, de azért árulkodó, hogy 1918-ban azt állíthatta egy szerző, hogy az övé előtt Magyarországon még egyáltalán nem jelent meg faji érdeklődésű tanulmány a gyermeki testre vonatkozóan.³³

annyival kevesebb erőpontot, amennyivel rosszabb osztályzatokat kaptak, akkor biztosak lehetünk benne, hogy egy tökéletesen igazságos versengésben még több erőpontot gyűjtöttek volna. Vagyis, ha a részrehajlásnak sikerült befurakodnia az erőmérésekre is, akkor a valóságban nem kisebb, hanem annál is nagyobb mértékben felelt a zsidók gyengébb tornaosztályzataiért, mint amit mérni fogunk.

³⁰ Például Haller 1971: 3–39; Stepan 1982: 83–110.

³¹ Földvári 1913.

³² Szőke 1912.

³³ Ballai 1918: 1–2. Szőke Elemér tanulmánya mellett mindenképp kivétel még Körösi 1875. Arra, hogy a dualista korszak magyar faji antropológiája általában idegenkedett a hierarchizálástól: Lafferton 2015. (Lásd még a tudományág magyarországi politikai érzéketlenségére: Frank 1985: 300–302.) Ennek inkább az ellenkezője mellet érvel Turda 2007: 144–150.

Az erőmérési táblát közlő tanárok köre mindazonáltal politikailag meghatározhatónak látszik, csak nem éppen a rasszista meggyőződés cementezi össze őket: közülük sokan a tornamozgalom és a tornatanárok szervezkedésének vezéralakjai voltak. Egyesek a Magyarországi Tornatanítók Egyletének (MOTTE) vezetői voltak,³⁴ mások az egyesület *Tornaügy* című folyóiratának szerzőjeként tüntették ki magukat (Áchim Károly, Andor Tivadar, Bittner József, Horváth Sándor, Lekcsei Sulyok János, Miklóssy János, Nagy Sándor, Rátkay József, Regőczy Győző, Szaffka Manó, Vajda Emil). A MOTTE „elsősorban kari érdekek előmozdítására alakult”.³⁵ A tornamozgalom ugyanis hiába monopolizálta sikerrel az iskolai testgyakorlást,³⁶ a tornatanárság státusza a hivatások körében rendkívül bizonytalan volt. Hivatalosan ők nem is tanárnak, hanem csupán tornatanítónak minősültek. Tantárgyuk csak a dualista kor kezdetén lett a kötelező kurrikulum része. Fizetésük szerényebb volt a szellemi tárgyakat oktatókénál. Képzésük nem főiskolán zajlott, hanem az NTE által szervezett néhány hónapos tanfolyamon. A tornatanár gyakran nem volt teljes jogú tagja, vagy egyáltalán nem volt tagja a tanári értekezletnek.³⁷ A tantestület névsorát az értesítők rendszerint ábécésorrendben ismertették, azonban a tornatanár neve kezdőbetűjétől függetlenül sok esetben az utolsó volt a sorban, a rendkívüli tárgyak oktatóié és az iskolaszolgáé előtt.³⁸ Az erőmérési táblák közzétételét is a tornatanári kar bizonyítási kényszere szülhette. A kortárs szerint a táblázatok közlésének elmaradása „könnyen gyanúba ejtheti a tornatanárt, hogy hátha nem kíséri a testi fejlődést kellő figyelemmel”.³⁹ A tornatanárok azt remélhették az erőmérések eredményeinek publikálásától, hogy az nemcsak a szülőket értesíti majd gyermekük testi fejlettségéről, de legalább annyira a tantestület többi tagját és a város közönségét is arról, hogy a tornatanárkodás bonyolult, elmélyült tudást és pedantériát igénylő szellemi munka, sőt saját terminológiával bíró, számokkal operáló, egzakt tudomány. A tábláknak az lehetett a feladatuk, hogy legitimálják a szakmát azáltal,

³⁴ Andor 1906: 232–239.

³⁵ Siklóssy 1929: 125–133, különösen 126–127.

³⁶ Hadas 2003: 187–189.

³⁷ Bély 1940; Kemény–Kovács 1899: 66–72, 75–77; Szabó 1996.

³⁸ Például Badics 1900: 18; Medgyesi 1902: 90.

³⁹ Dobóczky 1894: 159.

hogyan elterjesztik benne az „objektivitás kultúráját”,⁴⁰ intellektualizálják a tornaoktató közképét, és ezáltal emancipálják őket a tantestületben. A táblázatok tehát bizonyára irányzatos művek, amelyeket kitöltőik szoros érdekközösségben alkottak. De a készítőket nem a zsidókkal vagy keresztényekkel szembeni elfogultságuk tarthatta össze, hanem egy formálódó hivatás elismerésigénye.

Az erőmérési táblákat ezekkel a forráskritikai megkötésekkel faggathatjuk ki arról, hogy a keresztényeknél rosszabb osztályzatokkal bíró zsidók vajon rosszabb tornászok is voltak-e. A próba szerencse módszerrel induló forrásfeltárás azt az eredményt hozta, hogy a leányiskolák nem közöltek táblázatot (a fiúiskolák leány magántanulói pedig nem jártak tornaórára), a női tornasportban nem is végeztek erőmérést.⁴¹ Vizsgálatom így kizárólag fiú tanulókra korlátozódik. A fiúiskolák közül – egy kivétellel (győri felsőkereskedelmi) – csak a klasszikus középiskolák (gimnáziumok, reáliskolák) értesítőiben bukkantam táblázatokra. Ezek esetében szűrőpróbaszerű feltárást végeztem a trianoni határon túli területen, és tizenöt középiskola értesítőjében találtam táblázatot.⁴² A trianoni országterületre vonatkozóan teljes körű felmérést hajtottam végre.⁴³ Néhány iskola kizárólag osztályonként összesített adatokat közölt (bonyhádi reálgimnázium, budapesti VI. kerületi főreáliskola, debreceni főreáliskola). A nyíregyházi főgimnázium csak a tornakör tagjainak eredményeit jelentette meg. A budapesti I. kerületi főgimnázium (az 1898/99. tanévtől), a budapesti II. kerületi főreáliskola, a ceglédi főgimnázium, a székesfehérvári főreáliskola és a soproni főreáliskola értesítői ugyan közöltek rendes erőmérési táblákat, de a diákok felekezetét nem tüntették fel az érdemsorozatoknál.⁴⁴ Így végül összesen 21 középiskola értesítőiben találtam feldolgozható erőmérési táblákat. Ezeknek az iskoláknak a főbb adatait az 1. táblázat közli.

⁴⁰ Porter 1996.

⁴¹ Szemző 1904: 49.

⁴² Aradi királyi katolikus főgimnázium, aradi állami főreáliskola, erzsébetvárosi állami főgimnázium, érsekújvári községi katolikus főgimnázium, gyulafehérvári katolikus főgimnázium, lőcsei királyi katolikus főgimnázium, nagybányai állami főgimnázium, nagyszalontai községi algimnázium, nagyváradi premontrei főgimnázium, nyitrai piarista főgimnázium, pozsonyi evangélikus líceum, privigyei piarista algimnázium, selmecbányai evangélikus líceum, sepsiszentgyörgyi református kollégium, székelyudvarhelyi református kollégium.

⁴³ Útmutatóul Mészáros István (1988) középiskolai történeti adattárát használtam.

⁴⁴ A budapesti VIII. kerületi gyakorló gimnázium sem közölte a diákok felekezetét, de azt az iskolai anyakönyvekből megállapítottam.

Erőmérési táblázatok a gimnáziumok és realiskolák értesítőiben a trianoni országterületen⁴⁵

<i>Iskola</i>	<i>Erőmérés ideje</i>	<i>Hányadik évfolyamok adatait közölték?</i>	<i>Iskolafenntartó</i>	<i>Helyi zsidó közösség többségi irányzata¹</i>	<i>Diákság többségének felekezete</i>	<i>Megjegyzés</i>
Balassagyarmat, főgimnázium ²	1907/08–1908/09	5. (1908/09) és 7. (1907/08)	állami	ortodox	római katolikus	
Békés, főgimnázium ³	1905/06	5–8.	református	neológ	református	a kisgimnazista osztályokról is készült táblázat, de náluk erőmérés nem történt, csak antropometrikus adatokat tartalmaz
Békéscsaba, főgimnázium ⁴	1904/05–1908/09	5–8.	evangélikus	neológ	izraelita (keresztények körében: evangélikus)	
Budapest, I. kerület, főgimnázium (Werbőczy) ⁵	1896/97–1897/98	5. (1896/97) és 6. (1897/98)	állami	neológ	római katolikus	1898/99-től 1909/10-ig is megjelentek az erőmérési táblák, de az értesítő a felekezetet már nem közölte
Budapest, II. kerület, egyetemi főgimnázium ⁶	1886/87–1894/95	7. (1894/95) és 8. (1886/87–1894/95)	katolikus (királyi, egyetemi)	neológ	római katolikus	
Budapest, VIII. kerület, gyakorló főgimnázium (Trefort) ⁷	1899/00, 1901/02	6. (1899/00) és 8. (1899/00, 1901/02)	állami (Magyar Királyi Tanárképző Intézeté)	neológ	izraelita (keresztények körében: római katolikus)	az 1900/01. tanévben is született erőmérési táblázat, de a tornaosztályzatok erre az évre nem kideríthetőek, mivel azok az értesítőben nem szerepelnek, ennek a tanévnek az anyakönyve pedig nem maradt fenn
Debrecen, piarista al-, majd főgimnázium ⁸	1896/97–1897/98, 1905/06–1907/08	1–4. (1896/97–1897/98), 6. (1907/08), 7. (1906/07) és 8. (1905/06)	katolikus (rendi)	status quo ante	római katolikus	
Eger, főrealiskola ⁹	1906/07–1911/12	8.	állami	status quo ante (jelentős ortodox hitközség is)	római katolikus	

Jegyzetek

¹ Ujvári 1929 alapján.² Jaskovics 1908: 75, 99–100; Jaskovics 1909: 72, 100–101.³ Körber 1906: 102–110, 121–131.⁴ Bukovszky 1905: 46–53, 69–72; Bukovszky 1906: 69–77, 91–95; Bukovszky 1907: 47–63, 81–86;⁵ Bukovszky 1908: 62–78, 92–98; Bukovszky 1909: 157–169, 182–188.⁶ Badics 1897: 58, 70; Badics 1898: 50, 67–69.⁷ Lutter 1887: 74, 79; Lutter 1888: 58, 63; Lutter 1889: 77, 82; Lutter 1890: 74, 80; Lutter 1891: 70, 76; Lutter 1892: 77, 83; Lutter 1893: 68, 74; Lutter 1894: 64, 70; Lutter 1895: 66–67, 74–76.⁸ Badics 1900: 38–39, 46–49; Badics 1901: 34–36, 41–44; Badics 1902: 43–44, 50–51.⁹ Cserhalmy 1897: 44–50, 56–61; Cserhalmy 1898: 51–58, 64–69; Jászai 1906: 37, 82; Jászai 1907: 50–51, 96; Jászai 1908: 51–52, 99.¹⁰ Vígh 1907: 103, 114; Vígh 1908: 152, 163; Vígh 1909: 133, 144–145; Vígh 1910: 112, 122–123; Vígh 1911: 103, 111–113; Vígh 1912: 62–63, 99.⁴⁵ Arról, hogy a tornatanárok vajon zsidók vagy keresztények voltak-e, annyi tudható, hogy az 1922/23. tanévben a nem zsidó hitközségi fenntartású középiskolák közül egyetlen egyben volt izraelita tornatanár (Barthos–Csetri 1923). Ez alapján csekélynek látszik az esély arra, hogy az erőmérést közlő tornatanárok között volt zsidó vallású.

<i>Iskola</i>	<i>Erőmérés ideje</i>	<i>Hányadik évfolyamok adatait közölték?</i>	<i>Iskolafenntartó</i>	<i>Helyi zsidó közösség többségi irányzata¹</i>	<i>Diákság többségének felekezete</i>	<i>Megjegyzés</i>
Gyöngyös, főgimnázium ¹⁰	1909/10–1912/13	5–8.	állami	status quo ante	római katolikus	az 1913/14. tanévben is megjelent az erőmérési táblázat, de a tornaosztályzatok ebben az évben az értesítőben nem szerepeltek, az anyakönyv pedig nem maradt fenn
Győr, bencés főgimnázium ¹¹	1901/02, 1909/10–1913/14	8.	katolikus (rendi)	neológ	római katolikus	
Jászberény, főgimnázium ¹²	1908/09–1912/13	5–8.	állami	neológ	római katolikus	
Kecskemét, piarista főgimnázium ¹³	1911/12–1913/14	5–8.	katolikus (rendi)	neológ	római katolikus	
Kecskemét, református gimnázium ¹⁴	1899/00–1905/06	5–8.	református	neológ	református	
Magyaróvár, piarista algimnázium ¹⁵	1900/01–1902/03	1–4.	katolikus (rendi)	status quo ante	római katolikus	
Makó, főgimnázium ¹⁶	1896/97–1901/02	5–8.	állami	ortodox	római katolikus	a kisgimnazista osztályokról is készült táblázat, de náluk erőmérés nem történt, csak antropometrikus adatokat tartalmaz
Miskolc, algimnázium ¹⁷	1893/94–1898/99	4.	katolikus (királyi)	ortodox	római katolikus	az adatokból több évet összevető statisztika jelent meg a <i>Tornaügy</i> című lapban ¹⁸
Szekszárd, főgimnázium ¹⁹	1902/03–1903/04	6. (1903/04) és 8. (1902/03)	állami	neológ	római katolikus	mind a nyolc osztályra vonatkozóan közölte a legkiválóbban és legrosszabbul teljesítő tanulók adatait is
Székesfehérvár, ciszterci főgimnázium ²⁰	1912/13–1915/16	5–8.	katolikus (rendi)	neológ	római katolikus	
Szolnok, főgimnázium ²¹	1908/09–1911/12	1–4. (1908/1909) 5–8. (1908/09–1911/12)	állami	neológ	római katolikus	
Vác, piarista főgimnázium ²²	1905/06	5–8.	katolikus (rendi)	status quo ante	római katolikus	
Zalaegerszeg, főgimnázium ²³	1901/02–1912/13	5–8. (1901/02-ben 6–8.)	állami	neológ	római katolikus	

¹⁰ Németh 1910: 70–73, 86–89; Németh 1911: 69–72, 87–91; Németh 1912: 77–80, 91–101; Németh 1913: 120–122, 138–141; Németh 1914: 74–76, 102–105.

¹¹ Acsay 1902: 121–122, 127; Acsay 1910: 49–50, 55; Acsay 1911: 51–52, 57; Acsay 1912: 54–55, 60; Börzsönyi 1913: 52–53, 58; Agatsin 1914: 55–56, 61.

¹² Szombathy 1909: 113–116, melléklet; Szombathy 1910: 117–120, melléklet; Szombathy 1911: 146–149, melléklet; Szombathy 1912: 108–111, melléklet; Szombathy 1913: 111–114, melléklet.

¹³ Tóth Gy. 1912: 57–60, melléklet; Tóth Gy. 1913: 86–89, melléklet; Tóth Gy. 1914: 69–72, 82–84.

¹⁴ Katona 1900: 106–109, 113–117; Katona 1901: 72–75, 79–84; Katona 1902: 42–45, 49–54; Katona 1903: 41–44, 48–53; Katona 1904: 78–81, 85–90; Katona 1905: 49–52, 56–60; Katona 1906: 73–78, 133–136.

¹⁵ Rappensberger 1901: 53–61; Rappensberger 1902: 73–80; Rappensberger 1903: 61–68.

¹⁶ Tóth S. 1897: 66–78; Tóth S. 1898: 79–92; Tóth S. 1899: 106–121; Tóth S. 1900: 110–125; Tóth S. 1902: 38–50.

¹⁷ Polgár 1894: 48–49; Polgár 1895: 74–75; Polgár 1896: 45–46; Polgár 1897: 44–45; Polgár 1898: 58–61; Polgár 1899: 65–67.

¹⁸ Andor 1898–1899.

¹⁹ Wigand 1903: 64–66; 86; Wigand 1904: 56–60, 80.

²⁰ Zalai 1913: 65–73; Dombi 1914: 255–262; Dombi 1915: 43–52; Mátrai 1916: 69–80.

²¹ Csics 1909: 96–97, 113–125; Csics 1910: 90–95, 121–124; N. N. 1911: 87–90, 114–117; Ferencsik 1912: 56–59, 86–89.

²² Halmi 1906: 54–60, 69–72.

²³ Medgyesi 1902: 132–136, 146–148; Medgyesi 1903: 101–104, 115–118; Medgyesi 1904: 63–66, 77–80; Medgyesi 1905: 114–117, 126–129; Medgyesi 1906: 69–72, 81–84; Medgyesi 1907: 104–107, 116–119; Medgyesi 1908: 93–96, 105–108; Medgyesi 1909: 70–73, 84–87; Medgyesi 1910: 82–85, 95–98; Medgyesi 1911: 71–74, 84–87; Medgyesi 1912: 74–77, 87–90; Medgyesi 1913: 61–64, 74–77.

Adatbázisomban a trianoni országterületről az összes elemezhető erőmérési tábla adatait rögzítettem. Vagyis nem mintát vettem, hanem erre a térségre vonatkozóan minden ránk maradt nyomot felölel a vizsgálatom. Az adatbázisba mindazok bekerültek, akiket tornából osztályoztak, osztályzatuk ismert, és nem hiányoztak az erőmérésről.⁴⁶ Így összesen közel 11 400 felmérés adatait dolgoztam fel. Az erőpontozást elvileg csak a felső négy évfolyamban kellett volna elvégezni, de négy iskolában (magyaróvári algimnázium, miskolci algimnázium, debreceni piarista algimnázium, szolnoki főgimnázium) mégis végrehajtották a kisgimnazisták körében is. Ezeket a táblákat ugyanúgy feldolgozom, mint a 19 nagygimnáziumét. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az alsó osztályokra vonatkozó eredmények jóval bizonytalanabbak, mert innen sokkal kevesebb adat maradt fenn, a felmérést más módszerrel végezték, mint a felsőbb osztályokban, ráadásul a kisgimnáziumok között is voltak módszerbeli különbségek, ahogy a pontszámítási módszer sem egyeztethető esetükben. A kisgimnazistákra vonatkozó eredményeket ezért elkülönítve és kevésbé részletesen közlöm.

FORRÁSOK

- Acsay Ferencz (szerk.) 1902: *Értesítő a Pannonhalmi Szent-Benedek-rend Györi Főgimnáziumáról az 1901/2. isk. évről.* Győr.
- Acsay Ferencz (szerk.) 1910: *Értesítő a Pannonhalmi Szent Benedek-rend Györi Főgimnáziumáról az 1909/10. iskolai évről.* Győr.
- Acsay Ferencz (szerk.) 1911: *Értesítő a Pannonhalmi Szent Benedek-rend Györi Főgimnáziumáról az 1910/11. iskolai évről.* Győr.
- Acsay Ferencz (szerk.) 1912: *Értesítő a Pannonhalmi Szent Benedek-rend Györi Főgimnáziumáról az 1911/12. iskolai évről.* Győr.
- Agatsin Gyula (szerk.) 1914: *A Györi Szentbenedekrendi Katolikus Főgimnázium értesítője az 1913–14. iskolai évről.* Győr.
- Badics Ferencz (szerk.) 1897: *A Budapesti I. Ker. M. Kir. Állami Főgymnasium értesítője az 1896–97-iki iskolai évről.* Budapest.
- Badics Ferencz (szerk.) 1898: *A Budapesti I. Ker. M. Kir. Állami Főgymnasium értesítője az 1897–98-iki iskolai évről.* Budapest.
- Badics Ferencz (szerk.) 1900: *Az M. Kir. Tanárképző-intézeti Gyakorló-főgymnasium értesítője az 1899/1900. iskolai évről.* Budapest.
- Badics Ferencz (szerk.) 1901: *Az M. Kir. Tanárképző-intézeti Gyakorló-főgymnasium értesítője az 1900/1901. iskolai évről.* Budapest.
- Badics Ferencz (szerk.) 1902: *Az M. Kir. Tanárképző-intézeti Gyakorló-főgymnasium értesítője az 1901/1902. iskolai évről.* Budapest.

⁴⁶ Az erőpontokat időnként rosszul vagy a szokottól eltérő rendszer szerint számították a tanárok. Ahol ellenőrizhetően hibáztak az összesítésnél, ott javítottam az értékeket. Ahol nem a bevett módszerrel számoltak, ott átszámítottam az erőpontokat a szokványos rendszerbe.

- Boros Vida (szerk.) 1893: *A Magyar Királyi Aradi Állami Főreáliskola értesítője az 1892–93. iskolai évről*. Arad.
- Börzsönyi Arnold (szerk.) 1913: *Értesítő a Pannonhalmi Szent-Benedek-rend Győri Főgimnáziumáról az 1912/13. iskolai évről*. Győr.
- Bukovszky János (szerk.) 1905: *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLI-dik értesítője. 1904–1905*. Békéscsaba.
- Bukovszky János (szerk.) 1906: *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLI-dik értesítője. 1905–1906*. Békéscsaba.
- Bukovszky János (szerk.) 1907: *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLII-dik értesítője. 1906–1907*. Békéscsaba.
- Bukovszky János (szerk.) 1908: *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLIII-dik értesítője. 1907–1908*. Békéscsaba.
- Bukovszky János (szerk.) 1909: *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLIV-dik értesítője. 1908–1909*. Békéscsaba.
- Cserhalmy József (szerk.) 1897: *Értesítő a Kegyes-tanítórendiek Debreczeni Algymnasiumáról 1896–97. iskolai évben*. Debreczen.
- Cserhalmy József (szerk.) 1898: *Értesítő a Kegyes-tanítórendiek Debreczeni Algymnasiumáról 1897–98. iskolai évben*. Debreczen.
- Csics Gyula (szerk.) 1909: *A Szolnoki M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1908–1909. iskolai évről*. Szolnok.
- Csics Gyula (szerk.) 1910: *A Szolnoki M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1909–1910. iskolai évről*. Szolnok.
- Dombi Márk (szerk.) 1914: *A Ciszterci Rend Székesfehérvári Kath. Főgimnáziumának értesítője az 1914–15. iskolai évről*. Székesfehérvár.
- Dombi Márk (szerk.) 1915: *A Ciszterci Rend Székesfehérvári Kath. Főgimnáziumának értesítője az 1915–16. iskolai évről*. Székesfehérvár.
- Faik Henrik (szerk.) 1926: *A Tolna–Baranya–Somogyi Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye Bonyhádi Reálgyimnáziumának (alapítottatott Sárszentlőrincen 1806, Bonyhádra költözött 1870.) értesítője az 1925–26. tanévről*. Bonyhád.
- Ferencsik Lajos (szerk.) 1912: *A Szolnoki M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1911–12. iskolai évről*. Szolnok.
- Gaál Mózes (szerk.) 1910: *A Budapesti X. Kerületi Tisztviselőtelepi M. Kir. Áll. Főgimnázium 1909–1910. évi harmadik értesítője*. Budapest.
- Halmi László (szerk.) 1906: *A Váczi Kegyes-tanítórendi Kath. Főgimnázium értesítője az 1905–1906. iskolai évről*. Vác.
- Himpfner Béla (szerk.) 1893: *Az Aradi Királyi Főgymnasium értesítője az 1892–93. iskolai évről*. Arad.
- Hofer Károly (szerk.) 1903: *A Budapesti V. Kerületi Állami Főreáliskolának harminczegyedik évi értesítője az 1902–1903. tanév végén*. Budapest.
- Jaskovics Ferencz (szerk.) 1908: *A Balassagyarmati M. Kir. Állami Főgimnázium VIII. évi értesítője az 1907–1908. tanévről*. Balassagyarmat.
- Jaskovics Ferencz (szerk.) 1909: *A Balassagyarmati M. Kir. Állami Főgimnázium IX. évi értesítője az 1908–1909. tanévről*. Balassagyarmat.
- Jászai Rezső (szerk.) 1906: *A Debreceni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1905–1906. tanévről*. Debreczen.

- Jászai Rezső (szerk.) 1907: *A Debreceni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1906–1907. tanévről.* Debrecen.
- Jászai Rezső (szerk.) 1908: *A Debreceni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1907–1908. tanévről.* Debrecen.
- Katona Mihály (szerk.) 1900: *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1899–900-ik iskolai évről.* Kecskemét.
- Katona Mihály (szerk.) 1901: *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1900–901-ik iskolai évről.* Kecskemét.
- Katona Mihály (szerk.) 1902: *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1901–902-ik iskolai évről.* Kecskemét.
- Katona Mihály (szerk.) 1903: *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1902–903-ik iskolai évről.* Kecskemét.
- Katona Mihály (szerk.) 1904: *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1903–904-ik iskolai évről.* Kecskemét.
- Katona Mihály (szerk.) 1905: *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1904–905-ik iskolai évről.* Kecskemét.
- Katona Mihály (szerk.) 1906: *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1905–906-ik iskolai évről.* Kecskemét.
- Körber Tivadar (szerk.) 1906: *A Békési Államilag Segélyezett Ev. Ref. Főgymnasium értesítője az 1905–1906. isk. évről.* Békés.
- Lutter János (szerk.) 1887: *A Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium évi értesítője az 1886–87-iki tanévről.* Budapest.
- Lutter János (szerk.) 1888: *A Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium évi értesítője az 1887–88-iki tanévről.* Budapest.
- Lutter János (szerk.) 1889: *A Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium évi értesítője az 1888–89-iki tanévről.* Budapest.
- Lutter János (szerk.) 1890: *A Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium s a vele kapcsolatos Ferencz József-nevelőintézet évi értesítője az 1889–90-iki tanévről.* Budapest.
- Lutter János (szerk.) 1891: *A Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium s a vele kapcsolatos M. Kir. Ferencz József-nevelőintézet évi értesítője az 1890–1891-iki tanévről.* Budapest.
- Lutter János (szerk.) 1892: *A Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium s a vele kapcsolatos M. Kir. Ferencz József-nevelőintézet évi értesítője az 1891–1892-iki tanévről.* Budapest.
- Lutter János (szerk.) 1893: *A Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium s a vele kapcsolatos M. Kir. Ferencz József-nevelőintézet évi értesítője az 1892–93-iki tanévről.* Budapest.
- Lutter János (szerk.) 1894: *A Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium s a vele kapcsolatos M. Kir. Ferencz József-nevelőintézet évi értesítője az 1893–94-iki tanévről.* Budapest.
- Lutter János (szerk.) 1895: *A Budapesti II. Kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium s a vele kapcsolatos M. Kir. Ferencz József-nevelőintézet évi értesítője az 1894–95-iki tanévről.* Budapest.

- Martinyi József (szerk.) 1903: *A Nyíregyházi Ág. Hitv. Ev. Főgimnázium XXXIX-ik értesítője az 1902–03-ik iskolai évről*. Nyíregyháza.
- Matavovszky Béla (szerk.) 1898: *Győr Szab. Kir. Város Önálló Felső Kereskedelmi Iskolájának első jelentése. 1897–97. iskolai év*. Győr.
- Mátrai Rudolf (szerk.) 1916: *A Ciszterci Rend Székesfehérvári Kath. Főgimnáziumának értesítője az 1915–16. iskolai évről*. Székesfehérvár.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1902: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgymnasium értesítője az 1901–1902-ik tanévről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1903: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgymnasium értesítője az 1902–1903-ik tanévről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1904: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium értesítője az 1903–1904-ik iskolai évről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1905: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium értesítője az 1904–1905-ik iskolai évről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1906: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenegyedik értesítője az 1905–1906-ik iskolai évről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1907: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenkettedik (XII.) értesítője az 1906–1907-ik iskolai évről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1908: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenharmadik (XIII.) értesítője az 1907–1908-ik iskolai évről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1909: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizennegyedik (XIV.) értesítője az 1908–1909-ik iskolai évről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1910: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenötödik (XV.) értesítője az 1909–1910-ik iskolai évről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1911: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenhatodik (XVI.) értesítője az 1910–11. iskolai évről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1912: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenhetedik (XVII.) értesítője az 1911–12. isk. évről*. Zalaegerszeg.
- Medgyesi Lajos (szerk.) 1913: *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizennyolczadik (XVIII.) értesítője az 1912–1913. isk. évről*. Zalaegerszeg.
- Németh Illés (szerk.) 1910: *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1909–1910. iskolai évről*. Gyöngyös.
- Németh Illés (szerk.) 1911: *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1910–1911. iskolai évről*. Gyöngyös.
- Németh Illés (szerk.) 1912: *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1911–1912. iskolai évről*. Gyöngyös.
- Németh Illés (szerk.) 1913: *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1912–1913. iskolai évről*. Gyöngyös.
- Németh Illés (szerk.) 1914: *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1913–1914. iskolai évről*. Gyöngyös.
- N. N. (szerk.) 1911: *A Szolnoki M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1910–11. iskolai évről*. Szolnok.
- Polgár György (szerk.) 1894: *A Miskolczi Kir. Kath. Gymnasium értesítője az 1893–94. tanévről*. Miskolcz.

- Polgár György (szerk.) 1895: *A Miskolczi Kir. Kath. Gymnasium millennaris értesítője az 1894–95. tanévről.* Miskolcz.
- Polgár György (szerk.) 1896: *A Miskolczi Kir. Kath. Gymnasium értesítője az 1895–96. tanévről.* Miskolcz.
- Polgár György (szerk.) 1897: *A Miskolczi Kir. Kath. Gymnasium értesítője az 1896–97. tanévről.* Miskolcz.
- Polgár György (szerk.) 1898: *A Miskolczi Kir. Kath. Gymnasium értesítője az 1897–98. tanévről.* Miskolcz.
- Polgár György (szerk.) 1899: *A Miskolczi Kir. Kath. Gymnasium értesítője az 1898–99. tanévről.* Miskolcz.
- Rappensberger Vilmos (szerk.) 1901: *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló Magyar-óvári Gymnasium értesítője az 1900-1901. tanévről.* Győr.
- Rappensberger Vilmos (szerk.) 1902: *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló Magyar-óvári Gymnasium értesítője az 1901-1902. tanévről.* Győr.
- Rappensberger Vilmos (szerk.) 1903: *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló Magyar-óvári Gymnasium értesítője az 1902-1903. tanévről.* Győr.
- Szekeres Kálmán (szerk.) 1907: *A Budapesti Második Kerületi Állami Főreáliskolának ötvenegyedik évi értesítője az intézet fennállásának 52. évében. Az 1906–1907. iskolai évről.* Budapest.
- Szombathy István (szerk.) 1909: *A Jászberényi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1908–1909. iskolai évről.* Jászberény.
- Szombathy István (szerk.) 1910: *A Jászberényi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1909–1910. iskolai évről.* Jászberény.
- Szombathy István (szerk.) 1911: *A Jászberényi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1910–1911. iskolai évről.* Jászberény.
- Szombathy István (szerk.) 1912: *A Jászberényi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1911–1912. iskolai évről.* Jászberény.
- Szombathy István (szerk.) 1913: *A Jászberényi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1912–1913. iskolai évről.* Jászberény.
- Tóth György (szerk.) 1912: *A Kegyes-tanítórend Kecskeméti Főgimnáziumának értesítője az 1911–1912-iki tanévről.* Kecskemét.
- Tóth György (szerk.) 1913: *A Kegyes-tanítórend Kecskeméti Főgimnáziumának értesítője az 1912–13. tanévről.* Kecskemét.
- Tóth György (szerk.) 1914: *A Kegyes-tanítórend Kecskeméti Főgimnáziumának értesítője az 1913–14. tanévről.* Kecskemét.
- Tóth Sándor (szerk.) 1897: *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1896–1897. évi II. értesítője.* Makó.
- Tóth Sándor (szerk.) 1898: *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1897–1898. évi III. értesítője.* Makó.
- Tóth Sándor (szerk.) 1899: *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1898–1899. évi IV. értesítője.* Makó.
- Tóth Sándor (szerk.) 1900: *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1899–1900. iskolai évi V. értesítője.* Makó.
- Tóth Sándor (szerk.) 1902: *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1901–1902. iskolai évi VII. értesítője.* Makó.

- Vígh Béla (szerk.) 1907: *Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola XVII. évfolyamának az 1906–1907. iskolai évről*. Eger.
- Vígh Béla (szerk.) 1908: *Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola XVIII. évfolyamának az 1907–1908. iskolai évről*. Eger.
- Vígh Béla (szerk.) 1909: *Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola XIX. évfolyamának az 1908–1909. iskolai évről*. Eger.
- Vígh Béla (szerk.) 1910: *Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola XX. évfolyamának az 1909–1910. iskolai évről*. Eger.
- Vígh Béla (szerk.) 1911: *Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola XXI. évfolyamának az 1910–1911. iskolai évről*. Eger.
- Vígh Béla (szerk.) 1912: *Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola XXII. évfolyamának az 1911–1912. iskolai évről*. Eger.
- Wigand János (szerk.) 1903: *A Szegszárdi Állami Főgimnázium évfolyamának az 1902/903. tanévről*. Szegszárd.
- Wigand János (szerk.) 1904: *A Szekszárdi Állami Főgimnázium évfolyamának az 1903/904. tanévről*. Szekszárd.
- Zalai Mihály (szerk.) 1913: *A Ciszterci Rend Székesfehérvári Kath. Főgimnáziumának évfolyamának az 1912–13. iskolai évről*. Székesfehérvár.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andor Tivadar 1898–1899: A miskolci kir. Kath. gimnázium tornázó tanulóinak általános testfejlődési statisztikája. *Tornaügy* (16.) 8. 122–123.
- Andor Tivadar 1906: *A Magyarországi Tornatanítók Egylete 25 éves fennállásának története (1881–1906)*. Budapest.
- A növendékek testi fejlődésének... 1884: A növendékek testi fejlődésének megfigyelése. *Herkules* (1.) 32. 6.
- A reáliskolák tanterve... 1884: A reáliskolák tanterve, a szükséges átmeneti intézkedésekkel. *Rendeletek Tára* (18.) 884–911.
- A tanulók erőmérése 1910: A tanulók erőmérése. *Herkules* (27.) 5. 34–35.
- B. 1906: Az iskolai értesítőkről. *Herkules* (23.) 13. 97–98.
- Ballai Károly 1918: *A magyar gyermek kephal-indexe*. Budapest.
- Barthos Indár – Csetri Károly (szerk.) 1923: *Középkisiskolai tanárok névkönyve. 1922–23*. Budapest.
- Bély Miklós 1940: *A gimnáziumi testnevelés múltja*. Budapest.
- Dobóczky Lajos 1894: Test- és erőmérések a középiskolákban. *Herkules* (11.) 20. 158–159.
- Földvári Mihály 1913: *Testfejlődési viszonyok a nagyváradi prem. főgimn. tanulóinál*. Nagyvárad.
- Frank Tibor 1985: Antropológia és politika. Kraniológia és fajelmélet az Osztrák–Magyar Monarchiában In: Klaniczay Gábor – Poór János – Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Budapest, 289–304.

- Hadas Miklós 2003: *A modern férfi születése*. (Universitas. Szociológia.) Budapest.
- Haller, John S. 1971: *Outcasts from Evolution. Scientific Attitudes of Racial Inferiority. 1859–1900*. Urbana–Chicago–London.
- Horvay Róbert 1902: Testnevelési ügyek az 1900-901-iki értesítők alapján. *Magyar Paedagógia* (11.) 5–6. 337–347.
- Így szorította ki a futball... 1944: Így szorította ki a futball a longa métát. Nagy Orbán dr visszaemlékezése a magyar labdarúgás „őstörténetére”. *Nemzeti Sport* (36.) 56. 5.
- Juba Adolf 1901: Az iskolaorvosi intézmény reformja. *Magyar Paedagógia* (10.) 614–617.
- K. 1911: Az értesítők az iskolai testgyakorlásról. *Tornaügy* (28.) 17. 268–269.
- Kemény Ferencz – Kovács Rezső 1899: *A testi nevelés állapota a magyarországi középiskolákban. 1897–98*. Budapest.
- Kőrösi József 1875: Anthropológiai adatok a budapesti iskolás gyermekekről. *Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai* 28. 127–129.
- Lafferton Emese 2015: A „magyar arc vita”. Faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón. *Korall* (16.) 62. 116–149.
- Medreczky István 1895: Az erő és ügyesség mérése a középiskolában. *Herkules* (12.) 1. 2.
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája. 996–1948. Általánosan képző középiskolák*. Budapest.
- Nagy Sándor 1889: Erőmérési eredmények tornában. *Tornaügy* (6.) 5. 42–43.
- N. N. 1884a: Erőfelvételek a tornában. [I.] *Herkules* (1.) 27. 4–5.
- N. N. 1884b: Erőfelvételek a tornában. [II.] *Herkules* (1.) 28. 3–4.
- Porter, Theodore M. 1996: Statistics, Social Science and the Culture of Objectivity. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* (7.) 2. 177–191.
- Porzolt Kálmán 1886: *A testgyakorlati oktatás rendszere: a testgyakorlati oktatásra vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteményével*. (Herkules könyvtár 7.) Budapest.
- Porzolt Lajos 1887: *Tornakártyák. Elemi- és középiskolák számára*. (Herkules könyvtár 8.) Budapest.
- Siklóssy László 1929: *A magyar sport ezer éve. III. kötet. A modern sportélet előkészítése. 1875–1896*. Budapest.
- Stepan, Nancy 1982: *The Idea of Race in Science: Great Britain, 1800–1960*. London.
- Szabó Lajos 1996: *A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon*. (Oktatástörténeti füzetek 2.) Pomáz.
- Szegedi Péter 2016: *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig*. (Kanári Könyvek.) Budapest.
- Szemző Lajos 1904: *A testgyakorlás módszeres tanítása*. Budapest.
- Szöke Elemér 1912: Adatok ifjúságunk fejlődéséről és egészségéről. In: Lenner Emil (szerk.): *A Győri M. Kir. Állami Főreáliskola harminckilencedik évi értestője az 1911–1912. tanévről*. Győr, 77–86.
- Torna-napló 1895: Torna-napló. *Herkules* (12.) 18. 156–158.
- Turda, Marius 2007: Race, Politics and Nationalist Darwinism in Hungary, 1880–1918. *Ab Imperio* (8.) 1. 139–164.
- Ujvári Péter 1929: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest.
- Van Dalen, Deobold B. – Bennett, Bruce L. 1971: *A World History of Physical Education. Cultural, Philosophical, Comparative*. Englewood Cliffs.